

חומת נחמיה

אילת מזר
האוניברסיטה העברית בירושלים
ומרכז שלם

מבוא

במעלה המדרון המזרחי של עיר דוד שני מגדלים וביניהם חומה. המגדל הצפוני קטן מבין השניים והוא נשען אל חומה ששרידיה השתמרו לאורך מטרים ספורים מדרום ומצפון למגדל. במרחק 20 מטר מדרום למגדל ישנו מגדל גדול וממנו ממשיכה חומה ששרידיה השתמרו לאורך מטרים ספורים לכיוון צפון. שני קטעי החומה בנויים על אותו תוואי ולמרות שהקטע המחובר ביניהם לא השתמר נראה שהם שייכים לאותה חומה (קיר 27). שאלות רבות הנוגעות למגדל הדרומי נותרו פתוחות ובכללן השאלה מתי נבנה (בהט 1998: 22-26). יסודות המגדל בנויים ישירות מעל הבתים מימי הבית הראשון אבל רק חפירה נוספת תוכל לבסס את תיארוכו המדויק.

גודלו של המגדל הצפוני 5.12x2.85 מטר והוא השתמר לגובה 2.75 מטר. החפירות במגדל הצפוני נערכו בראשותי לאחרונה, בין החודשים מאי 2007 - מרץ 2008, מטעם מרכז שלם ועמותת אלע"ד בחסות המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים.¹

יציבותו של המגדל החלה להתערער מאז החפירות שערכו בקרבתו מקליסטר ודנקן בשנים 1925 - 1925. הסדקים בין אבניו התרחבו ובמיוחד מסוכן היה מצבו של סדק אחד שאיים לנתק ממקומה את הפינה הדרומית מזרחית של המגדל. עם תחילת החפירות שלנו בשטח הנישא מעל המגדל יכולנו לעקוב מקרוב אחר מצבו ולהפנות אליו את תשומת ליבן של רשות העתיקות ועמותת אלע"ד שמצידן יזמו את תוכנית החפירה והשימור שלו שהחלו במאי 2007. בתחילה נחפר מתקן מטווח מן התקופה ההרודיאנית שנבנה מעל המגדל. לאחר מכן מוספרו אבני המגדל במטרה להשיב למקומן בסופו של תהליך השימור. לאחר שפורקו מרבית אבני המגדל בחלקו הצפוני וכל אבניו בחלקו הדרומי התברר שיש להמשיך בחפירה מתחתיו ולדחות את פעולות השחזור עד לאחר שתסתיים החפירה.

החפירות בעבר

חפירות מקליסטר ודנקן בשנים 1923-1925 סביב קירות המגדל ערערו את יציבותו. חיזוקים למגדל וסביבתו נדרשו כבר בסיום עבודתם ולאחר מכן במהלך החפירות הבאות שנערכו בקרבת המגדל, הן על ידי קניון בשנות השישים והן על ידי שילה בשנות השמונים. על האופי המרושל של מבנה המגדל כתבו מקליסטר ודנקן בדו"ח:

The interstices are very roughly filled up with chips and with large quantities of mortar. It is unquestionably a **hurried repair**. The tower is not bonded to the face of the wall. The stones have no smooth or finished face, and the filling of interstices is so carelessly done that the wall face presents a series of openings and cracks.

(מקליסטר ודנקן: 1926: 51).

על סמך הממצאים מחפירתם הם תארכו את המגדל לתקופת שיבת ציון (מאות 5 - 4 לפנה"ס):

...It is thus clear that the site was occupied in the **Post-Exilic Age** before this tower was made, and that the same period was still in progress when broken pottery was once more thrown on the wall (the wall of the tower E.M.).

(מקליסטר ודנקן: 1926: 51)

בשנת 1962 חפרה קניון למרגלות חלקו הצפוני של המגדל (ריבוע AXVIII), במקום בו חפרו מקליסטר ודנקן קודם לכן. כיוון שבחפירתם הוסרו הרבדים שניגשו אל קירות המגדל חפרה קניון רק את הרבדים שנותרו לא חפורים מתחתם. כמו מקליסטר ודנקן גם קניון הגיעה למסקנה שהמגדל נבנה על גבי שפכים מן התקופה הפרסית:

It was built, as can be seen... on top of midden deposit containing pottery of the fifth-fourth centuries B.C., but cannot be more precisely dated, since the earlier excavations had cleared the fill against its face.

(קניון 1974: 191-192).

אך למרות ממצאי מקליסטר ודנקן על פיהם תארכו את המגדל לתקופת שיבת ציון העדיפה קניון לתארך את המגדל לתקופה החשמונאית, בהנחה שהוא שייך לאותו ביצור אליו שייך המגדל הדרומי אותו תארכה לתקופה זו (קניון 1974: 191-192).

בחפירות יגאל שילה בראשית שנות השמונים, נחפרה מעל מבנה האבן המדורג חלקלקה חשמונאית (מאה שנייה לפנה"ס) בעובי 3-4 מטר. שילה סבר שהחלקלקה שייכת לביצור החשמונאי של ירושלים ("החומה הראשונה") יחד עם המגדלים הצפוני והדרומי והחומה שביניהם (שילה 1984: 20-21, איור 16). לא ניתן היה להוכיח זאת באופן ממש כי כיוון שהקשר הישיר בין החלקלקה לחלקי הביצור נחפר בחפירות הקודמות.

חומת המגדל

הצד המערבי של המגדל הצפוני נשען אל חומה שכיוונה צפון דרום (קיר 27). קניון ייחסה את המגדל ואת קטע החומה הממשיך ממנו לכיוון דרום לתקופה החשמונאית ואת קטע החומה הממשיך מן המגדל לכיוון צפון זיהתה עם חומת נחמיה. את תיארוך החומה לתקופת נחמיה היא ביססה על סמך רצף הבנייה עם המגדל אותו תארכה לתקופה החשמונאית ועל סמך הרבדים עם הקרמיקה מן התקופה הפרסית שגילתה (בריבוע AXVIII) למרגלות מצוק הסלע עליו נבנתה החומה:

Our excavations have in fact identified a wall that can be attributed to Nehemiah...The structural succession makes it clear that this wall is the earliest of those on the crest of the eastern slope... and I am very content to accept that this material represents refuse thrown over the wall built by Nehemiah c. 440 B.C.

(קניון 1974: 183-184)

1. מנהלי השטח במהלך החפירה היו הארכיאולוגים אריאל וינדרבוים, יואב פרחי וברנט נחטחל.

נתגלה בית הקברות הגדול ביותר לחיות הידוע עד כה בעולם העתיק ובו מאות קבורות כלבים (סטייגר 1991: 26-42).

מתחת לקבורת הכלבים, נחשף רובד אדמה חומה בגובה של כ-1.5 מטר, נטוי מכיוון צפון-מערב לדרום-מזרח. על סמך החרסים והממצאים הרבים שנתגלו ברובד הזה, כדוגמת החרסים עם טביעות יתד וקנה המתוארכים לסוף המאה השישית - המאה החמישית לפנה"ס, ועל סמך חסרונם של ממצאים השכיחים במכלולים מאוחרים יותר, למן המחצית השנייה של המאה החמישית לפנה"ס ואילך, ניתן לתארך רובד זה למחצית הראשונה של המאה החמישית לפנה"ס. בולט ומשמעותי במיוחד היעדרותן של טביעות יהוד השכיחות בשכבה הפרסית בחפירות שילה (שכבה 9, מאות שישי-רביעית לפנה"ס) (שילה 1984: 20; אריאל ושהם: 147-155).

הממצאים מן הרובד הזה מעידים על כך שהמגדל וחומה 27 הקשורה עמו נבנו סביב אמצע המאה החמישית לפנה"ס. ליתר דיוק הם מעידים על כך שהמגדל והחומה לא נבנו קודם לזמן זה (terminus post quem) אך הדעת נותנת שאם היו נבנים שנים רבות אחרי הזמן המוצע הדבר היה בא לידי ביטוי בחדירה של ממצאים, לפחות בודדים, שהיו מעידים על כך, ולא כך הדבר.

הצעת קניון המתארת את חומת נחמיה כאלמנט הבנייה הקדום ביותר במעלה המדרון המזרחי אינה מתאימה למפולת אבני הגזית והכותרת הפרוטו-איאולית שגילתה בחפירתה למרגלות מצוק הסלע עליו בנויה החומה (קניון 1974: 191-192). ניתן להניח שהשפעה משמעותית על זיהוי זה הייתה לסגנון הבנייה של החומה, באבני גוויל קטנות יחסית, שאינן דומה לסגנון בנייה ממלכתית מימי הבית הראשון, באבנים מסותתות מונחות בדיוקנות, כדוגמת הבנייה שהייתה מוכרת לקניון היטב מחפירות שומרון. יש לשער שכאשר נחשפו על ידה לאחר שנים, בשנת 1967, קטעי הביצור המרשימים מימי הבית הראשון בעופל (ריבוע SII), במרחק של כ-100 מטרים מצפון לריבוע AXVIII, ניתן בכך מעין אישור לנכונות הצעתה (מזר ומזר 1989: 9-12).

יגאל שילה ייחס את החומה משני צדי המגדל הצפוני יחד עם המגדל עצמו, המגדל הדרומי והחלקקה לתקופה החשמונאית (שכבה 7b) (שילה 1984: תכנית 27).

לאחר חפירות קניון ושילה התקבל כמוסכם תיארוך המגדל הצפוני וקטע החומה שמדרום לו לתקופה החשמונאית ונותרה תלויה ועומדת הצעת קניון לייחס את קטע החומה שמצפון למגדל לחומת נחמיה.

חפירותינו בשנים 2005 - 2008

בפרסום הראשוני של תוצאות חפירותינו הראנו (מזר 2007) שהחומה מצדו הצפוני של המגדל הצפוני, שיוחסה על ידי קניון לחומת נחמיה, הינה למעשה הקיר החיצון המזרחי (מס' 20) של מבנה האבן הגדול אותו הצעתי לזהות עם ארמון דוד. נראה כעת בברור שחלקו התחתון של המגדל הצפוני מצדו המערבי נסמך אל קיר 20 של מבנה האבן הגדול ובחלקו העליון הוא נסמך אל קיר חומה (מס' 27) שנבנה מעל קיר 20 ובהמשך לו. המגדל וקיר 27 בנויים באותו סגנון ושניהם שייכים לביצור שנבנה לאורך השוליים המזרחיים של ראש הגבעה. קיר 27 נראה כעת לאורך 26.3 מטר עד המגדל הדרומי ולרוחב מקסימלי של 2.45 מטר. הפן המערבי של קיר 27 לא השתמר ואין להוציא מכלל אפשרות שהמשיך להשתמש ברוחב המקורי של קיר 20 שמעליו נבנה. הפן המזרחי של הקיר השתמר בחלקו הצפוני כדי 7 נדבכים לגובה 2.45 מטר ובחלקו הדרומי, הסמוך למגדל הדרומי, כדי 8 נדבכים לגובה 3.2 מטר.

החפירה מתחת למגדל הצפוני

לאחר פירוק חלקו הדרומי של המגדל הצפוני ניתן היה לחפור מתחתיו בשטח קטן שגודלו 2.8x2.2 מטר. תכף מתחת לנדבך התחתון של המגדל, נתגלו שתי קבורות של כלבים מונחות יחד על צידן בתוך רובד אדמה טינית הדוקה. לא נמצאו ממצאים נוספים יחד עם הקבורות ונראה שלא הונחו עמן מנחות קבורה כלשהן. בבדיקות זואו-ארכיאולוגיות שנעשו לשלדי הכלבים על ידי נועה רבן מאוניברסיטת חיפה וצוותה התברר שמתו ככל הנראה מזקנה. לא ניכרו עליהם סימני אלימות, תחלואה או תת-תזונה שיעידו אחרת. תופעה זו של קבורות כלבים מוכרת ממספר אתרים מן התקופה הפרסית ובמיוחד בתל אשקלון מן המחצית הראשונה של המאה החמישית לפנה"ס, שבו

איור 1. חתך חפירה מתחת למגדל הצפוני. מבט לכיוון צפון

מאפייני הבנייה של המגדל הצפוני והחומה והתיארוך שניתן להם על סמך הממצאים שהתגלו בחפירה תואמים מאוד את המתואר בספר נחמיה פרקים ב ו ג על שיקום חומת ירושלים לאחר שנותרה הרוסה מזמן שחרבה על ידי הבבלים בשנת 586 לפנה"ס. מראה החומה ההרוסה ומפעל הבזק שארגן נחמיה לשיקומה מתוארים בפירוט. החומה חולקה לקטעים רצופים ששופצו בו זמנית על ידי קבוצות שונות של בונים. האבנים לשיקום החומה נלקחו מחורבותיה, כדבריו המלגלגים של סנבלט החרני: "... היחיו את האבנים מערמות העפר והמה שרופות..." (נחמיה ג, לד). מפעל השיקום נערך בתנאים קשים ביותר כאשר לצד המאמץ המשותף לבניית החומה עצמה נדרשה הגנה מתמדת מפני המתנכלים הרבים לשיקומה. ארגון המופת של נחמיה, בו שולבו עבודת הבנייה ומערך ההגנה, הפך מאז לסמל: "באחת ידו עושה במלאכה ואחת מחזקת השלח" (נחמיה ד, יא).

בניית החומה נעשתה בחיפזון במטרה להשלים את המלאכה לפני שיתעוררו ביתר שאת הקשיים הצפויים ממתנגדיה וביאו להפסקתה. בדבקות נחושה הושלמה בניית החומה תוך חמישים ושניים ימים בלבד: "ותשלם החומה בעשרים וחמשה לאלול לחמשים ושנים יום" (נחמיה ו, טו). התנאים הללו פגמו גם באיכות הבנייה של המגדל הצפוני שבסופו של דבר היה צורך לפרקו.

כפי שנראה היטב בחתך הצפוני של החפירה מתחת למגדל, רובד קבורת הכלבים והרובד הפרסי כמו גם המגדל עצמו ניגשים אל הנדבכים התחתונים של הקיר החיצון (קיר 20) של מבנה האבן הגדול. הקיר שעוביו למעלה מ-5 מטרים בנוי בראש המדרון התלול ומשמש קיר חומה לשטח הבנוי בראש הגבעה. הקיר נמצא על תוואי הביצור המצומצם ביותר של העיר במקום זה, שאותו בחר נחמיה לשקם בזמן הקצר ובתנאים הקשים שעמדו לרשותו.

מתחת לרובד הפרסי נתגלו שפכים נטויים לכיוון צפון-מזרח בגובה של כ-3 מטר ובהם כמות גדולה של חרסים וממצאים. על סמך הממצאים ניתן לתארך רובד זה למאה השישית לפנה"ס, דהיינו לתקופה הבבלית (586-538 לפנה"ס) וראשית התקופה הפרסית. עדיין יש להעמיק ולחקור את המכלול הקרמי העשיר מרובד זה כדי לעמוד על מאפייניו, ובמיוחד בהשוואה למכלול הקרמי מן התקופה הפרסית שמעליו ולמכלול הקרמי מסוף תקופת בית ראשון שמתחתיו.

בין הממצאים מרובד זה נמצא חותם דמוי חרפושית (סקרבואיד) מאבן שחורה מבריקה. אורכו 2.2 ס"מ, רוחבו 1.7 ס"מ וגובהו 1.1 ס"מ. על גחון החותם בחלקו העליון מתוארת סצנה פולחנית בסגנון בבלי שבה נראים שני אנשים מזוקנים עם גלימות ארוכות עומדים זה מול זה משני צדי מזבח. ידיהם מושטות קדימה בתנועת סגידה ומעליהם חצי סהר, סמלו של סין, האל הבבלי הראשי. מתחת לסצנה חרותות בשורה אותיות עבריות, ככל הנראה של שם. בתחילה נראה היה שישנן שלוש אותיות: בקריאה מימין לשמאל ת. מ. ח. או בכתב ראי (שהרי מדובר בחותם) ח. מ. ת. הצורה של האות ח נראתה בעייתית וניתן היה לייחס אותה לליקוי בחרייתה. הועלתה האפשרות שהכוונה לשם 'חמת', המוזכר בסיפור על המלך צדקיהו ועל גולים נוספים שהובלו אל נבוכדנצר מלך בבל בזמן שחנה ברבלה בארץ חמת (מלכים ב כה, ו, כא). אבל לשם מה לכתוב את שמה של חמת על חותם כזה? הועלתה אפשרות אחרת שהכוונה לשם 'תמח', המוכר כשמה של אחת ממשפחות הנתונים העולים מבבל (עזרא ב, נג). הנתונים שהיו עובדי המקדש זכו ככל הנראה למעמד מכובד לאחר החורבן ועם שובם לירושלים נקבע מקום מושבם בעופל, הנמצא רק כמה עשרות מטרים ממקום חפירתנו (נחמיה ג, כו). לאור כל זאת התקבל הרושם שהשם החרות על

החותם הוא אכן שמה של משפחת תמח. לעובדה שהשם לא נכתב בכתב ראי נמצאו מקבילות כדוגמת חותם 'טבשלם' מעין גדי, שכתבתו יוחסה למעשה מקומי, זאת אומרת לחוסר מיומנות (שטרן 2007: 158-159). אם כן גם השם 'תמח' יכול היה להיכתב על ידי מי שאינו מומחה, שלא חרת בכתב ראי ולא הצליח בחרייתה ברורה של האות ח. ואכן בפרסום ראשוני חדשותי של החותם הצעתי לפרש את השם כשמה של משפחת תמח.

איור 2. החותם של 'שלמת' עם סצנה פולחנית בסגנון בבלי

זמן קצר לאחר מכן, הודות לאינטרנט, הגיעו תגובות של חוקרים מרחבי העולם וביניהם ד"ר פטר ואן דר וין, שהציעו לקרוא בכתב ראי את השם 'שלמת'. באופן זה במקום הקריאה שלי שבה הח' התפרשה כאות לקויה נקראו האותיות ש' ול', קטנות וצפופות וללא התחשבות בעובדה שהזנב הקטן של הל' כמעט ולא נראה ויתכן מאוד שאף לא נחרת. הסיבה להקטנת האותיות וצפיפותן

אינה מובנת שכן יש מספיק מקום לכתובה אחידה וברורה, כמו כן לא ברור מדוע לא נחרתה הל' באופן ברור, אם אכן לאות ל' התכוון החותם. אך למרות הקשיים הללו נראית לי כעת קריאת השם 'שלמת' עדיפה. זהו ככל הנראה שם אישה המופיעה כאן ללא ייחוס. חותם אחר מתקופת שיבת ציון (סוף המאה השישית לפנה"ס) נושא את השם 'שלמית אמת אלנתן פח[וא]'. לדעת אביגד: "העובדה, שחותמה הוא החותם האישי היחיד שבין הממצאים, מלמדת, שהייתה ממונה על הארכיון הזה, או על המרכז המנהלי שהארכיון היה חלק ממנו. נוסח החותם מעיד, כי שלמית השתמשה בו בשם הפחה ובסמכותו... יוצא אפוא, ששלמית מילאה תפקיד מרכזי במינהל של פחוות יהודה" (אביגד 1976: ט-יא, כד). החותם של שלמת מעיר דוד שייך ככל הנראה גם כן לתקופת שיבת ציון. סביר להניח שייצרו אותו בבבל וחרתו עליו סצנה בסגנון ובתוכן בבלי מובהק. השם שלמת נחרת עליו אחר כך בבבל או בארץ. המקום הרחב יחסית שנותר מתחת לסצנה לחריית השם מחזק את הרושם שהחותם עם הסצנה נעשה באופן 'תעשייתי' ואת השם ניתן היה להוסיף לפי הדרוש אחר כך. בדרך כלל מופיעים השמות על גבי חותמות עבריים עם ציון ייחוס או תואר. עם זאת ישנם שמות המופיעים ללא ייחוס או תואר. בדרך כלל השמות ללא הייחוס מופיעים על חותמות שהעיטור תופס חלק ניכר משטחם ויתכן שנועדו לקישוט ולא לשימוש מנהלי. חיזוק לכך מתקבל מהעדר טביעות של חותמות כאלה על בולות. על החותם שנמצא בחפירה מופיע השם שלמת ללא ייחוס או תואר מתחת לסצנה המעטרת את מרבית שטחו של החותם. נותרה בעינה השאלה מיהי אותה שלמת ששמה חרות על גבי החותם. אם החותם שימש לקישוט אין זה מחייב שתהיה זו אישה בעלת מעמד מנהלי. מכאן שלא ניתן לקשור בוודאות בין שמה של שלמת המופיע על החותם לבין דמות בעלת שם זה הידועה ממקורות אחרים. יכולה זו להיות שלמת אמת אלנתן או כל שלמת אחרת ואולי אפילו שלמית בת זרובבל, ממשפחת המלוכה, דור רביעי או חמישי ליהויכין מלך יהודה (דברי הימים א ג, יט).²

2. מחקר הבולות והשמות העבריים מן החפירה נעשה יחד עם רעות לויתן-בן אריה.

ביבליוגרפיה**אביגד 1976**

נ' אביגד, בולות וחותרמות מתוך ארכיון ממלכתי מימי שיבת ציון (קדם 4), ירושלים.

אריאל ושהם 2000

D. Ariel & Y. Shoham, "Locally stamped handles and associated body fragments of the Persian and Hellenistic periods", In D. Ariel (ed), City of David Excavations Final Report VI. (Qedem 41), Jerusalem.

בהט 1998

ד' בהט, "חפירות עיר דוד 1998", בתוך: א' ברוך (עורך), חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס הרביעי, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.

מזר 2007

E. Mazar, The City of David Excavations 2005, Preliminary Report, Jerusalem.

מזר ומזר 1989

E. Mazar & B. Mazar, Excavations in the south of the Temple Mount, The Ophel of Biblical Jerusalem (Qedem 29), Jerusalem.

מקאליסטר ודנקן 1926

R. A. S. Macalister and J.G. Duncan, Excavations on the Hill of Ophel, Jerusalem 1923-1925, London.

סטייגר 1991

L. Stager, "Why were hundreds of dogs buried at Ashkelon?", Biblical Archaeology Review vol XVII No.3.

קניון 1974

K. M. Kenyon, Digging Up Jerusalem, London.

שטרן 2007

E. Stern, En-Gedi Excavations I. Final Report (1961-1965), Jerusalem.

שילה 1984

י' שילה, חפירות עיר דוד א, 1978-1982, דו"ח ביניים לחמש עונות חפירה (קדם 19), ירושלים.

מקורות האיורים

- איור 1 - באדיבות אילת מזר
 איור 2 - צילום: גבי לרון, המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית, באדיבות אילת מזר